

Rondom de Ander in *Na die geliefde land* van Karel Schoeman

Abstract

The aim of this article is to analyse the novel Na die geliefde land (1972) by Karel Schoeman, by interpreting the function of "hulle" ("they") as a category of alienation/distancing. Schoeman presented a future vision of South Africa controlled by an unidentified group of "them" and showed Afrikaners as a marginalized group, forced to live on farms. A narrow political interpretation dominated in the reception of this book, which was treated as a simulation of the development of the political situation in South Africa. The key argument of this article is that the indeterminate representation of the situation after the revolution is not a weakness of this novel, but a conscious strategy of the author. The article argues that problems concerning political revolution ("Who", "Why", "When") are not that relevant in a reading of the novel because Na die geliefde land deals mainly with an Afrikaner community's reactions to a changed situation.

J.C. Kannemeyer (1983:527-542) eindigt zijn literatuurgeschiedenis met de bespreking van het oeuvre van Karel Schoeman (1939-). Het was zeker de chronologie die er zo over besliste, maar het is interessant dat deze schrijver wiens canonisatieproces op die wijze is begonnen, in de volgende twee decennia tot een van de belangrijkste - zo niet dé belangrijkste - Afrikaanse prozaïsten zal uitgroeien, die de critici en het leespubliek met zijn vruchtbaarheid en ijver telkens verbluft. Zijn schrijfkunst mag in de jaren tachtig en negentig tot de volle ontplooiing gekomen zijn, hij was al tegen het einde van de jaren zeventig auteur van belangrijk werk. En toen al schreef Schoeman veel over Afrika. De onderwerpen die hij koos, plaatsten hem goed in de traditie van de Afrikaanse literatuur. Door de manier waarop hij gebruik maakte van het conventionele instrumentarium van motieven en achtergronden van de plaasroman (familieboerderij, continuïteit van generaties, verantwoordelijkheid tegenover voorgeslacht, cirkelgang van geboorte en dood - om er maar enkele te noemen), wordt hij een interessante exponent van de omwenteling die sinds de jaren zestig in de moderne literatuur in het Afrikaans gaande is.¹

Deze auteur die de relatie tot Afrika een van de herhaaldelijk terugkomende onderwerpen van zijn schrijverschap maakte en zijn eigen verhouding tot Zuid-Afrika ook nog door middel van zijn historisch en documentair onderzoek uitdrukte, reisde zelf veel en verbleef in totaal elf jaar buiten Zuid-Afrika, gedeeltelijk in een soort van zelfopgelegde ballingschap in Nederland en Engeland. “Alhoewel dit in baie opsigte ’n heilsame en verrykende ondervinding is, bring dit vanselfsprekend ook ’n groot mate van verwydering mee,” zei hij bij de toekenning van de C.N.A.-prys in 1972 (Schoeman, 1973a). De titels van een aantal van zijn werken zijn reeds een soort van variatie op het outsider-motief: *In ballingskap* (1965), *Berig uit die vreemde* (1966), *Van ’n verre eiland* (1968), *Op ’n eiland* (1971), *Na die geliefde land* (1972), *Onderweg* (1978), *Die reisiger* (1980) of *’n Ander land* (1984). In de jaren zeventig werd Schoeman in de Zuid-Afrikaanse pers meer dan eens verweten dat hij in den vreemde een vreemde is geworden. De kritiek wees er uitdrukkelijk op dat hij de Afrikaners op een antipathieke en karikaturale wijze afschildert (Spies, 1973; Botha, 1974; Smuts, 1975; Hugo, 1981; Willemse, 1985; Coetzee, 1988). Roos (1998:68) stelde onomwonden vast: “Die bekendste kritici het die striemende uitbeelding, wat in ’n tipiese koel Schoemanstyl gedoen is, op literêre vlak probeer afkraak, waartydens hulle politieke afkeur moeilik verborge kon bly.” Mij dunkt dat de latere publicaties van Schoeman meer dan genoeg hebben bewezen dat uitgerekend hij op de kwesie van Afrika-gerichtheid van de kultuur van de Afrikaner en de individuele identiteit, dieper is ingegaan dan zijn tijdgenoten. “Soos Rabie het Schoeman, lank voordat die gerigtheid op Afrika ’n algemene tendens in die Afrikaanse prosa sou word, op individuele wyse die Suid-Afrikaanse situasie in sy verhale openbaar.” (Roos 1998: 67)² Dit besondere werk geeft een aantal interessante variasies op het motief van de vreemde en sluit reeds in de titel aan bij die lange tradisie in die Zuid-Afrikaanse letterkunde om die ambivalente kwesie van relatie met en toebehoren tot het Afrikaanse land te problematiseren.³ Dit is de konteks waarin en de reden dat ik me nog eens (kijk ook Koch, 1995) over *Na die geliefde land* wil buigen.

Na die geliefde land is het verhaal over de zoon van Anna Neethling, George, die na de dood van zijn ouders in Zwitserland vanuit Europa naar Zuid-Afrika reist om Rietvlei te bezoeken en in alle zaken van de familieboerderij inzicht te krijgen en orde te brengen. Hij is in Afrika geboren en komt uit “’n vooraanstaande familie” (67), maar woont sedert zijn vroege kinderjare in Europa. George is iemand die “’n hele leeftyd lank weg gewees [was]” (71). De auteur vervreemdt deze situasie op verskillende maniere. Het verhaal is gesitueerd in

een niet nader omschreven toekomst waarin de “baas” in het land niet meer de blanke Afrikaner is, maar zekere “hulle” die na de revolutionaire machtsovername een soort dictatoriale heerschappij hadden ingevoerd. Op dat element wil ik graag nader ingaan.

Dat in 1972, toen de roman verscheen, deze radicale rolverandering controverses veroorzaakte, daarvan getuigen de reacties uit die tijd die de roman een omstreden boek hebben gemaakt. Interpretatorisch gissen hoe utopisch of hoe realistisch Schoeman de toekomst van RSA en van de Afrikaners in het begin van de jaren zeventig schetste, wil ik nu niet doen, nu de wending in de politieke geschiedenis van Zuid-Afrika een historisch feit is geworden en *Na die geliefde land* in deze nieuwe politieke situatie in bepaalde opzichten bij uitstek in termen van actualiteit en *self-fulfilling prophecy* zou kunnen worden geduid. Ik wil ook niet nader ingaan op de kwestie van de verhouding tussen literatuur en werkelijkheid wat in Zuid-Afrika een bijzonder actuele en soms netelige kwestie is (vergelijk Postel, 1993).⁴ Wel meen ik dat *Na die geliefde land* een boek is met een zeer radicale tendens, misschien zelfs radicaler dan bijvoorbeeld de latere *Stemme*-romans waarover gezegd wordt: “Die romantiek verbonde aan die kolonisering van die land, asook die hele mitologie rondom die pionierhelde, word omgedop en oopgeskryf in terme van hebsug en ’n magsugtige appropiasie van die land en die middele.” (Jooste 1999:547) Ondanks de toekomstprojectie is Schoemans roman volgens mij een bezinning over het verleden en het heden. Door de plaatsen van de Afrikaners en de “hulle” radicaal te veranderen, heeft Schoeman Afrika als een ‘andere’ werkelijkheid voorgesteld. “Afrika staan ook vir onvoorspelbare verandering. Afrika is ’n nagmerrie van onbestendigheid, ’n vyandige gebied wat die Europese mens nie wil aanvaar nie, ’n onvulbare leegheid sonder genade.” (Jooste, 1999:552)

Om het verschil tussen de hoofdtendens in de receptie van het boek en mijn benadering van de roman duidelijk te maken, wil ik me graag op een uitspraak van Nadine Gordimer beroepen. Zij zou gezegd hebben dat wie de feiten over de terugtrekking uit Moskou in 1812 wil weten een geschiedenisboek moet raadplegen, wie daarentegen te weten wil komen hoe de oorlog was en hoe de mensen van een bepaalde tijd en plaats daarop reageerden, de roman *Oorlog en vrede* moet lezen (Clingman, 1986:1). Dit is een omgang met de geschiedenis die door F.E.J. Malherbe (1958:158) in de jaren dertig werd bepleit: “Ons het toe gepleit vir individueler en meer dinamiese kyk op die geskiedenis - wat wil sê meer veralgemeende siening - en aangedring dat ons minder op die bepaalde historiese inkleding moet let as op die lewenskragte wat ook in *ons* tyd en nog in *ons* werk-

saam is (of kan wees).” Tegenwoordig, met de opkomst van de historische antropologie, socio-culturele geschiedenis of mentaliteitsgeschiedenis, keert het individu naar de geschiedschrijving⁵ en verschillende historici beklemtonen het belang van de zogeheten egodocumenten met persoonlijke en individuele visies op de historische feiten en processen voor hun vak. (Vergelijk Dekker, 1988; Hugo, 1989; Van Faassen, 1991; Kriel, 1998.)

In *Na die geliefde land* wordt de nieuwe politieke situatie eufemistisch voorgesteld als “moeilikhede” (15, 40, 71, 86, 135), “verstoring” (63) of “die ou dae” (45). De schaarse informatie wordt nooit door de verteller maar altijd door een van de personages verstrekt: “mense verdwyn” (6, 72) of wordt “weggevat” (71) en “weggeneem” (72), iemand is “gevangene geneem” (15) of “dood in die moeilikhede” (15). Er wordt kennis genomen van dramatische gebeurtenissen: “Maar toe kom die moeilikhede (...) die fabriek is gesluit en ons bure se huis is afgebrand” (135); ook van sociale processen: “Daar het so baie mense weggegaan, daar is so baie verlate plase.” (79) Meestal zijn de opmerkingen wazig: “die omstandighede is moeilik” (9), “niks is meer soos dit was nie” (13), “daar verander deesdae so baie dinge, die wêreld is nie meer soos ons dit geken het nie” (75) en slechts incidenteel worden bijzonderheden genoemd over de nieuwe gang van zaken zoals details over de bureaucratie (90). Carla zegt over de oude tante Miemie “sy kan nie meer nuwe dinge verwerk nie” (44) en deze “nuwe dinge” komen alleen ter sprake in hun verschillen tot de oude dingen omdat “die hede beleef [word] in die metafore van die verlede” (Coetzee, 1988:76): “die tyd toe alles goed gegaan het” (11); “alles het verdwyn, somer so voor ons oë” (25); “dis nie soos dit vroeër was nie” (27); “die ou dae” (45); “ek het ‘n beter lewe geken as dit” (80); “[m]aar dinge het hier verander, hulle het baie verander” (104); “(m)aar toe kom die moeilikhede en alles is deurmekaar” (135). Meneer Hattingh, daarentegen, laat zich over de andere kant van de omwenteling uit wanneer hij bitter zegt: “(D)ie belangrike mense en die rykes het oor die algemeen vroeg padgegee, nog amper voordat óns gewone mense wis dat daar iets verkeerd is. Met hulle koffers en hul kratte en hul geld in buitelandse banke.” (11)

Ondanks het alomtegenwoordige gevoel dat de politieke sfeer geladen is en een bedreiging vormt, komt die nieuwe situatie nauwelijks als een zelfstandig gespreksonderwerp aan bod. Losse opmerkingen erover worden regelmatig naar aanleiding van een ander thema gemaakt. De mensen laten zich bijvoorbeeld ontvallen: “Ons het die grootste deel van ons grond verloor, hulle het dit onteien, en ons moes ‘n deel aan die proefplaas verkoop toe dit ‘n slag ‘n moeilike jaar was” (24); “Hulle’s maar net bly as hulle iets uit ons kan kry. Jy moet op jou

hoede wees in hierdie land” (33); “Dis hoe ons hier lewe, op hulle genade. Hulle kan met ons maak wat hulle wil” (142); “Dis nie nodig om iets te doen nie. Ons is skuldig bloot omdat ons bestaan” (145); “Ons lewe hier is ’n ernstige saak (...) ons moet veg vir ons bestaan. Daar is geen tyd vir nuttelose dinge nie.” (121)

Een van de weinige keren dat het hoofdkarakter George er zich over uitlaat, is wanneer hij gewag maakt van de schaarste aan informatie in Europa over de nieuwe politieke toestand: “Ons het nooit baie gehoor oor wat daar hier gebeur nie.” (p. 11) Dit verklaart deels zijn naïeve vragen, zoals “Waarom is dit snags gevaarlik?” (75) of waarom mensen weggegaan zijn (22) of waarom boeken verboden worden (23). Alhoewel de Afrikaanse werkelijkheid hem reeds in de eerste ogenblikken na de aankomst in het land vervreemdt, ervaart hij deze nieuwe politieke realiteit niet als bedreigend; in zijn herinnering aan dat moment komt zijn registrerende en niet participerende waarneming naar voren: “Aanplakbiljette en slagspreuke op die mure in tale wat hy nie kan verstaan nie, papier wat reeds begin lostrek en afrafel (...) Hy het die ontelbare, anonieme menigtes van die bushaltes en stasieperronne gesien, die kinders gehoor in hul spel, en die mans wat onder mekaar praat terwyl hulle van die werk af kom.” (63-64)⁶ Zelfs de beschrijving van de inval van de politie die een feest op een boerderij onderbreekt, mensen in elkaar slaat en arresteert, bevat geen kwalificaties waarvan men Georges angst of andere emoties zou kunnen aflezen. Hij kijkt alleen toe terwijl alles zich voor hem afspeelt als in een stomme film en soms ook nog in vertraagd tempo: “Voor hom sien George ’n vae, verre reeks gebeure, soos ’n ou rolprent wat verbyflikker, mense met rukkerige gebare en bewegende lippe waaruit daar geen klank voortkom nie (...) As hy nie soveel gedrink het nie, sou hy miskien nog iets kan sê of doen, miskien sou hy kan optree, maar nou kan hy net toekyk.” (139-140) Deze gebeurtenis staat niet in dienst van de uiterlijke beschrijving van “hulle”. Veel belangrijker is bijvoorbeeld de schets van de manier waarop George het tafereel waarneemt als iets wat eerder tot de virtuele dan tot de reële orde behoort; dit is trouwens kenmerkend voor zijn kijk op Zuid-Afrika in het algemeen en kenmerkend voor andere Schoemans-personages: “(I)n die sentrum is daar gewoonlik ’n geïsoleerde figuur, die primêre fokalisator wat die werklikheid soos deur dik glas waarneem, gedistansieerd maar tog gefassineerd en baie noukeurig.” (Jooste, 1999:546) In het hele fragment van ongeveer een halve pagina komen overigens geen woorden voor die het ras van de politiemannen zouden onthullen. Dus zelfs in het enige tafereel van het hele boek waarin “hulle” in levende lijve daadwerkelijk optreden, vermijdt de auteur alles wat hun voorkomen en raciale herkomst zou kunnen verraden. Het uiterlijk van de ander,

dat karakteristieke element van het koloniale discours, vermijdt Schoeman met precisie. Het is eerder een absolute fixatie op het niet-noemen van het voorkomen van de ander dat hem typeert, want de constante in *Na die geliefde land* vormt de term “hulle”, niet “zwart” of “neger”. (Kijk Mok, 1999:203-220)

In de roman zijn menselijke reacties en de schildering van algemene sfeer belangrijker dan het weven van een uitgezocht patroon van materiële details en dit is volgens mij de reden dat Schoeman slechts fragmentarisch de gegevens over het nieuwe regime dat aan het bewind is gekomen, verschaft. De kritiek las deze roman echter als een simulatie van de te verwachten en te vrezen toekomst. Met betrekking tot *Afskeid en vertrek* uit 1990 begon de kritiek genuanceerder te werk te gaan: de “vaagheid van die oorloggegewe” (Jansen, 1990:43) of de “verromantiseerde oorlogtablo’s” (Olivier, 1990:5) vinden Grobbelaar en Roos (1993:26) juist een reden om het boek in een ander kader te plaatsen: “Ten spyte van talle toespelings op die tydgenootlike Suid-Afrika is daar egter verskeie aanduidings dat *Afskeid en vertrek* nie primêr as ‘betrokke literatuur’ beoordeel (en veroordeel!) moet word nie.”⁷ Jammer genoeg was het met de kritiek over *Na die geliefde land* anders gesteld. Dat de kritische beoordeling niet alleen van de establishmentercritici kwam, getuige de uitspraak van Ampie Coetzee (1990:46), die Schoemans tekst “stiltes en onbeslistheid” en “ontkenning van die geskiedenis” verweet, vervolgens deze stilten als “ontduikings” bestempelde en concludeerde dat “die milieu in die teks eintlik glad nie post-revolusionêr is nie”. In een eerdere tekst stelde hij vast dat de roman “negatief ingestel is oor verandering in Suid-Afrika, en dat dit basies ’n kontra-revolusionêre teks is” (Coetzee, 1988:79).⁸

De vage afbeelding van “hulle” voor te stellen als verloochening van de geschiedenis en verzwijgen/marginalisatie van zwarte mensen, volgens de hedendaagse meer politiek correcte zienswijze, zou eveneens getuigen van een totaal misverstand in de interpretatie van de hoofdstrekking van de roman. In het boek komen weliswaar woorden voor als “inboorlinge” en “meide” en zelfs het woord “kaffer(s)” wordt twee keer vermeld, maar het gebruik daarvan wijst op twee dingen: ten eerste heeft het geen betrekking op de nieuwe *bedeling*⁹ en ten tweede gaat het daarbij niet om racistische hantering (er is geen sprake van overlexicalisatie, de voor het koloniaal discours typerende vermenigvuldiging van diverse benamingen, en er komen ook geen adjectieven of bijvoegsels bij “hulle”). Doelbewust laat Schoeman dus de nieuwe politieke orde zien als iets wat tot stand is gebracht en wordt gehandhaafd door wazige en onscherpe “hulle” en niet door bijvoorbeeld ‘zwarte mensen’, want “[z]wart’ maakt de tegenstelling met ‘wit’ absoluut en vertegenwoordigt in de raciale beeldvorming de ultieme

ander” (Mok, 1999:203). Dan zou het accent verschuiven naar “hulle” als de ander in raciale termen. Schoeman gaat met deze materie consequent om en krimpt weloverwogen het vocabulaire betreffende de ander in. Door “hulle” geen concrete naam te geven, ontwijkt hij de verdenking van de koloniale discursieve verovering van de ander. Toch vermeldt hij “hulle” en neemt de ander in de vreemde werkelijkheid waar. Zodoende maakt hij zich niet schuldig aan Pratts (1992) *anti-conquest*, dit wil zeggen “een stilzwijgende, tekstuele verovering van de vreemde wereld ten behoeve van het lezerspubliek in Europa die zich als onschuldige waarneming voordoeft” door de andere realiteit tot beschrijving van natuurverschijnselen te reduceren (Huigen, 1998:90). De manier waarop de auteur in zijn roman met “hulle” omgaat, moet als schrijversstrategie geanalyseerd worden en niet in het politieke kader geplaatst: bij zijn opzet van het boek dat een bepaalde problematiek realiseert, kon hij zich niet permitteren om “hulle” als zwarte mensen te concretiseren en als relevante personages te introduceren. Het boek zou daardoor immers in een specifieke conventie vervallen en een uitgesproken ideologische lading krijgen. Ook al zouden de zwarte mensen bijvoorbeeld in gereduceerde mate optreden, toch zouden ze onmiddellijk tot antagonisten van de Afrikaners worden, en waarschijnlijk ook van George, terwijl hij de held van het verhaal moest worden.¹⁰

Dit bevestigt mijn oordeel dat het “wie”, het “waarom”, het “hoe” en het “wanneer” van de politieke omwenteling niet hét onderwerp van de roman is. De reacties op de verschijning van het boek tonen dat menig recensent toentertijd daar anders over dacht.¹¹ Uit de analyse van een aantal kritische stemmen blijkt duidelijk dat de Afrikaanse literatuurbeschouwers, met diverse ideologische achtergronden, misleid werden door de toekomstprojectie van Schoeman en zich vooral in de discussie mengden over al dan niet fictief-utopisch karakter van de beschreven situatie. Symptomatisch is de kwalificatie van G. A. Jooste (1999: 553): “*Na die geliefde land* kan gelees word as ’n waarskuwing vanuit Europese perspektief: ná ’n revolusie kan wit Afrikaners bannelinge wees in hul eie land.” Of van Ampie Coetzee (1990:45,46) dat *Na die geliefde land* - en ook *Om te sterwe* (1976) - “apokaliptiese scenarios gebring [het] vir die wit mense in Suid-Afrika (...) as ’n teks vir die toekoms sou mens dit waarskynlik moet lees as ’n negatieve scenario betreffende verandering in Suid-Afrika. En daarom kontra-revolusionêr?” Coetzee (1996:53) positioneert Schoeman duidelijk binnen het discours van hoop en wanhoop en plaatst “die apokaliptiese, veral in wit Afrikaans en Engels, teenoor die hoopvolle in die Soweto-romans”. De criticus con-

centreert zich op “die materiële feite van die politieke interregnum” en classificeert ze als “afwesighede en stiltes van hierdie teks”.¹²

Het omstreden karakter van deze roman vloeit voort uit een misvatting over het politieke in het werk; dit mede als gevolg van een bepaalde interpretatie van de situationele vervreemding. Omdat Schoeman het fictionele heden van zijn romanwereld met fragmenten van de in 1972 bestaande Zuid-Afrikaanse realiteit opbouwde en dit met stukjes verleden aanvulde (door levensvormen ten tonele te voeren die in het teken van het voorbije staan), werd niet zelden op vermeende inconsequenties als gevolg van zo'n presentatie gewezen¹³ en zo de hele strekking van het boek in twijfel getrokken. De vraag naar de waarschijnlijkheid van de gecreëerde wereld in de roman hield de critici bezig (Spies, 1973:46-47; Botha, 1974:124-125; Smuts 1975: 142, 148). Heden ten dage kan men naar dit boek anders kijken en de toenmalige stemmen van de kritiek evalueren. De gebeurtenissen rondom *July's People* van Nadine Gordimer in het voorjaar 2001 geven echter indicatie dat de foutieve interpretaties van de utopische romans eerder regel zijn dan uitzondering. Zoals *The Daily Telegraph* (18.04.2001) berichtte, hebben de provinciale educatieve diensten in Gauteng de schrapping van *July's People* uit de leatuurlijst voorbereid: “It was recommended for rejection as ‘the story comes across as being deeply racist, superior and patronising’. The report said: ‘The theme is a racial one, and the author does not strongly distance herself from the racism. The novel seems one-sided and outdated.’”

Volgens mij werden de Afrikaanse literatuurbeschouwers afgeleid door bepaalde dimensies van het boek, zoals politieke anti-utopie, en hebben ze problemen ondervonden met de literatuurhistorische plaatsing van deze roman. Het boek van Schoeman sluit kennelijk bij de traditie van de plaasroman aan, maar werd niet consequent binnen dit verband gelezen; waarschijnlijk omdat de tekst - in tegenstelling tot de meest verspreide modellen van de plaasteksten - niet vanuit de retrospectieve positie is geschreven maar vanuit een prospectieve. Indien men in het geval van *Na die geliefde land* überhaupt aan plaasroman dacht, dan werd het boek, ondanks fundamentele verschillen, volgens kritische patronen benaderd die uitgewerkt zijn met betrekking tot herinneringskunst of eigentijdse satire, twee vormen van de plaasroman die dit subgenre domineren. Dit moest leiden tot misverstanden en *Hineininterpretationen*.

De roman is zeer zeker niet van maatschappijkritische (zelf)reflectie ontdaan - en Schoemans spel in de achtergrond met een catastrofale visie van een radicale politieke omwenteling maakt daar zeker deel van uit. Maar de machtswisseling is niet dé kwestie die de roman aan de orde stelt. Bij diverse interpretatiehande-

lingen in het verleden werd de relatieve schaarste aan concrete informatie over de nieuwe orde als problematisch ervaren en men zag dit als een onvolkomenheid van de tekst. Dit getuigde van een leeswijze die de toekomstprognose vooropstelde. Ook vandaag komt dit voor dat het nadruk gelegd wordt op de politieke omstandigheid bijvoorbeeld dat de komst van de nieuwe machthebbers niet noodzakelijk de komst van gerechtigheid betekent, maar in eerste instantie vergelding en wraak. Ampie Coetzee (2000:5) draagt een van dergelijke interpretatiemogelijkheden aan door te herhalen: “Karel Schoeman se herbesoek aan die tradisionele plaasroman, *Na die geliefde land* (1972), word gesitueer in ’n interregnum waar die nuwe heersers bloot ‘hulle’ genoem word, waar die verteenwoordigers van die ou hegemonie slegs in die verlede kan bestaan en die jong karakters in ’n tussenwêreld leef met nêrens om heen te gaan nie.” Er wordt niet ingegaan op de complexiteit van het schrijversbesluit die ook in *Afskeid en vertrek* een soort interregnum schetst.

Mijns inziens vormt niet de komst van het nieuwe gezag als zodanig het kernprobleem van de roman. Als “hulle” in het kader van deze roman daadwerkelijke antagonisten van de Afrikaners waren, dan zou Karel Schoeman hun aanwezigheid veel concreter hebben gemaakt en de frequentie van hun optreden veel groter. Machtswisseling en alle gevolgen vandien worden alleen gebruikt om een situatie te schetsen waarin personages als het ware gedwongen worden hun eigen positie en attitude te (her)definiëren. De “omstandighede”, “moeilikhede” en “verstoring” fungeren met andere woorden als katalysators van een reeks reacties van mensen die voor zichzelf als het ware tegelijk de rol van protagonisten en antagonisten spelen. In de traditionele plaasroman werden natuurverschijnselen of andere mensen echte tegenstanders van de boer; hun aanwezigheid en uitwerking gaven zin aan het bestaan van de boer en verleenden aan het boer-zijn betekenis. Het onderwerp in Schoemans boek zijn daarentegen de reacties binnen de gemeenschap waarop de auteur zijn focus richt.¹⁴ Binnen het spectrum van de reacties wordt vooral aandacht geschonken aan de herformulering van de relatie tot het land en het ontstaan van een nieuwe verhouding.

Ik aarzel dus om dit boek als „betrokken” te classificeren (vergelijk Smuts, 1975:146) in de zin van de politieke roman *sensu stricto*. De schrijver zelf nam het woord in deze controversiële kwestie en benadrukte dat het hem om de reactie van de mensen in de vreemde situatie ging.¹⁵ Hij creëerde dus opzettelijk een vervreemdende situatie en zijn strategie was op de xenofanische uitwerking gericht. Deze roman schiep zijn eigen wereld van stukjes fictie en realiteit, hij hanteert en verwerkt politieke actualiteit maar was - volgens mij - in zijn opzet

geen toekomstvoorspelling als zodanig. Opmerkelijk in de Zuid-Afrikaanse recepcie van *Na die geliefde land* is het feit dat zelfs critici die dit boek niet als profetie of prefiguratie beschouwden, hun oordeel toch vanuit dit standpunt formuleerden (bijvoorbeeld Botha, 1974:127 en Kannemeyer, 1983:250). Helemaal over het hoofd werd gezien dat dit boek - tenslotte een artistieke creatie - niet een concrete toekomst laat zien maar wel hoe een bepaalde gemeenschap haar traditie, verleden en zichzelf ervaart in de veranderende wereld. Een parallel met de historische roman is hier dus helemaal op zijn plaats: uit een bepaalde artistieke creatie die het nationaal verleden (re-)presenteert, leest men eerder hoe de geschiedenis gezien en ervaren wordt dan dat men de historische feiten zelf leert kennen. Schoeman vormt het beeld van de toekomst op dezelfde wijze en zijn bedoeling is daaruit literair profijt te trekken. D. Hugo was een van weinige Zuid-Afrikaanse critici die Schoemans vaagheid in de schets van de achtergrond en als kwaliteit beschouwde: "Hierdie vaagheid omtrent wie regeer, is 'n wins. Afgesien daarvan dat dit verhoed dat die roman in die aktuele bly vassteek, dra dit by tot die dreigende atmosfeer wat geskep word." (Hugo, 1981:19)¹⁶ De auteur nam dus kennis, verwachtingen en angsten van zijn Afrikaanse lezerspubliek in aanmerking en speelde dit uit. Omdat "hulle" in de Zuid-Afrikaanse context van de jaren zeventig niet abstract waren, droeg de potentiële mogelijkheid van de omdraaiing van politieke rollen zowel van "hulle" als ook van "ons" tot het opbouwen van de sfeer van (*swart?*) gevaar bij. Het paradox van de afwezige presentie van "hulle" speelt een belangrijker rol dan men op het eerste gezicht geneigd is om te denken. Alhoewel er duidelijke verschillen zijn met de zwarte personages in *'n Ander land* (1984) van Schoeman, kan men hier evenzo goed Ferreira en Venter (1995:93) aanhalen: "Die swart personasies in *'n Ander land* speel 'n belangriker rol in de roman as wat met die eerste oogopslag waarneembaar is. Daar is talle verwysings na en sinspelings op hulle regdeur die roman; altyd bly hulle die swygsame figurante wat op die periferie van die blanke karakters se bewussyn huiwer, sonder om ooit werklik sigbaar te word, sonder dat 'n mens heeltemal van hulle kan vergeet." Voor de realisatie van de functie van "hulle" in *Na die geliefde land* was de onzekerheid rondom hen noodzakelijk. Willemse (1985:35) noemt "die onsekerheid oor die vervangende orde" als een van de gemeensame noemers van alle Zuid-Afrikaanse "profetiese romans". "Hulle" moesten dus ongrijpbaar blijven. Elize Botha (1980:536) drukte dit uit: "Dit bly by 'hulle', die etiket wat sedert Kafka 'n gemeenplasinge aanduiding vir 'n wesensvreemde, dreigende, antagonistiese liggaam geword het". Persoonlijk doet het mij nog aan een andere "hulle" uit de Afrikaanse literatuur denken, namelijk aan die waarover Bart Nel zegt: "Hulle het nou alles" (Van Melle, 1984:

199), waarin Kannemeyer (1984:330) de verwijzing “na die mistieke mag wat die vervreemdingproses veroorsaak het” ziet. In zo’n context tekent zich bij Schoeman de eigenlijke tematiek beter af als confrontatie tussen een veranderende werkelijkheid en de bestaande levensvormen die niet alleen in het teken van verleden en tradisie staan, maar ook in het teken van de herformulering van eigen identiteit.

Na die geliefde land bevatte in 1972 een flinke portie denkmateriaal, en vandaag is het boek daarvan nog steeds niet ontdaan. Dit is onder andere het gevolg van de radicale rolverandering en Schoemans hantering van de positie van “hulle”. Een goed voorbeeld daarvan levert het beslissende gesprek tussen George en Carla waarin zij hem verwijt dat hij de plaasmensen niet als mensen beschouwt. Daarmee zet ze hem op dezelfde lijn als “hulle” en verwoordt op aangrijpende wijze haar angsten, die tegelijk een universele dimensie hebben juist omdat “hulle” een willekeurige politieke, raciale of ideologische vorm kunnen aannemen: “Jy verloor jou trots en jou waardigheid; al wat nog saak maak, is om aan die lewe te bly, jy kruip en kronkel en verneder jouself op bevel (...) Dis die ergste wat hulle ons aangedoen het. Dit maak nie saak dat ons weggejaag is hierheen nie, niks maak saak nie; wat my bang maak, is om nie meer ’n mens te wees nie, om niks meer te kan doen nie, niks meer te beteken nie.” (p. 88)

Een interessante stelling poneert Hein Willemse (1985). In zijn artikel, onder de markante titel “Rondom die politiek: die outsider en randfigure in *Na die geliefde land*”, gaat hij in op de tendens van het boek en verbindt de kwestie van de schepping van de romanwereld (bestaande en/of vermeende onvolkomenheden in de toekomstprojectie) met de centrale tematiek. “Die sentrale strekking van die roman - die keuse van die intellektueel ten opsigte van Afrikanerdom - is nie soseer gerig op toekomstige geslagte Afrikaners nie, maar staan in direkte verband tot die verhouding tussen Afrikanerdom en Afrikaner-intellektueel. Na analogie van ’n insiggewende redenasie van Adorno oor Thomas Mann se *Die Betrogene* (sien Jameson, 1974:348-350) wil ek beweer dat die projeksie van die toekoms in *NGL* ’n poging is om afstand te skep tussen die leser en sy onmiddellike werklikheid. Hierbenewens is dit ook waar dat al maak die skrywer ’n toekoms- of verledeprojeksie, is dit onderhewig aan die beperkinge van ’n bepaalde voorsienbare werklikheid (vergelijk Lowenthal, 1970:Inleiding). Die toekomsbeelding in die werk word aan bande gelê deur onwaarskynlike of onvolkome projeksies van die toekoms. Juis dit is bewys dat Schoeman se vertrekpunte in essensie die verlede en die hede is.” (Willemse, 1985:38-39)¹⁷ Ik wil deze uitspraak verbinden met de stelling van Praeg (1992:259) die betoogt dat de raciale

ander in vele Afrikaanse werke niets meer beteken dan een literaire hulpbron voor de ontginning van die fiksie van die Afrikaner, maar ook “dat deur die wyse waarop die Afrikaan-as-*ander* ver-*ander* word tot literêre hulpbron vir die fiksie van die Afrikaner-*self*, die *ander* ’n noodsaaklike komponent word in die *self* se definiëring van *sigself*”. Op het eerste gezicht is dit van toepassing op Schoemans uitbeelding van “hulle”, hij kan het ook niet nalaten om de individualiteit van de ander te ontkennen en hem tot de amorfe “hulle”-groep te reduceren. Het wezenlijke verschil ligt daarentegen daarin dat de bezinning over en misschien de herformulering van de identiteit van de Afrikaner, die *Na die geliefde land* stimuleert, uiteindelijk onder andere met het oog op “hulle” (waaronder de zwarte Zuid-Afrikaners begrepen worden) gebeurt.

Volgens de periodisering van de plaasroman door Lubbe en Wiehahn (2000) past het boek van Schoeman in de periode van de internationale gedachte (1956-1976) toen door een ander omgaan met de elementen van de traditionele plaasromans een radicaal ander beeld van het subgenre aan het ontstaan was. Literaire experimenten, intellectuele twijfels en politieke scepsis begonnen de overhand te krijgen. De plaas was niet meer voorbeeld van het ideale bestaan, de plaas werd dikwijls als een triestige en verwaarloosde plek afgeschilderd, de zekerheden van de boer werden in twijfel getrokken en zijn leefwijze is gerelativeerd en geparodieerd. “In die ouer plaasromans het dit gegaan oor die stryd om die behoud van ’n agrariese leefwyse en ’n bepaalde ideologie. In die jonger romans gaan dit steeds oor ’n stryd om die behoud van ’n plaas - ’n plek op hierdie vasteland - maar nou juis as gevolg van daardie selfde leefwyse en ideologie.” (Lubbe & Wiehahn, 2000:161) Opmerkelijk genoeg is een cruciale opmerking over de moderne plaasroman uit de periode van de Afrikagedachte (1976-1994) van toepassing op *Na die geliefde land*. Het is alsof het creatief procédé van Schoeman voorafging aan de nieuwste ontwikkeling waarin spel met de tijd en vervaging van de grenzen tussen werkelijkheid/feit en fantasie/fiksie tot de favoriete technieken behoorde: “Dié besondere tydshantering maak nie alleen ’n herevaluering van hede, verlede en toekoms moontlik nie, maar beklemtoon die subjektiwiteit en relatiwiteit van tydsgebonde representasies van die werklikheid.” (Lubbe & Wiehahn, 2000:163)

Schoemans omgang met de Zuid-Afrikaanse werkelijkheid is dus niet een visie, maar een *zienswijze*.¹⁸ Door zijn schets van de Zuid-Afrikaanse werkelijkheid en de projectie op de toekomst geeft hij geen *catastrofale synthese* van de toekomst weer, maar eerder een *positieve desintegratie* van het nu (of het verlede). In zekere zin sluit de roman aan bij de utopische of eerder anti-utopische

literatuur (distopia, kakotopia),¹⁹ alle utopieën, zowel positieve als negatieve, zijn oefeningen in politieke of sociologische verbeeldingskracht. “ ’n Mens kan dan die apokaliptiese sien as ’n versteuring van wat slegs ’n verbeelde eenheid was, ’n dissosiasie van identiteit, en nie as ’n sintese nie.” (Coetzee, 2000:5) Wat dus de vermeende actualiteit van de politieke dimensie in het boek betreft, denk ik dat ze in eerste instantie functioneel van aard is en in termen van schrijversstrategieën opgevat moet worden. Mijn constatering luidt dus dat door zo’n drastische ommekeer van het perspectief de tekst op de lezers intensiever vervreemdend heeft gewerkt, en een aantal motieven op een fascinerende wijze tot hun rechten zijn gekomen.²⁰

Universiteit Wroclaw, navorsingsgenoot van die Universiteit van die Vrystaat

AANTEKENINGE

1. Een uiterlijk teken van waardering voor Schoemans literaire kwaliteiten zijn de toegekende prijzen, onder anderen de Hertzogprys voor proza (1970, 1986 en 1995), de CNA-prijs (1972), de Helgaard Steynprijs (1988), de W.A. Hofmeyrprijs en de Ou Mutual-letterkundeprijs voor fictie (1991 en 1994).
2. Kenmerkend is de discussie rondom de positie van de zwarte personages in *'n Ander land*. Ferreira & Venter (1995) tonen aan de hand van de kritische uitspraken van De Jong (1988) en Coetzee (1985) dat men met de conclusies over de politieke en sociale leemtes in literaire werken uiterst voorzichtig te werk moet gaan, wil men niet tot voorbarige vaststellingen komen.
3. Een van de critici noemde het gebruik van het woord “land” in de titels “endemies van die SA letterkunde” (Anoniem, 1992): naast *'n Ander land* en *Na die geliefde land* van Karel Schoeman zijn er nog bijvoorbeeld *Gevaarlike land* (Louis Krüger), *Verdwaalde land* (Abraham Phillips), *Moerland* (Chris Barnard), *Cry the beloved country* (Alan Paton) en *My beloved country* (Thomas Boydell). De auteur verwees door zijn titel onmiskenbaar naar de bekende tetralogie over de voortrekkers van F. A. Venter: *Geknelde land* (1960), *Offerland* (1963), *Gelofteland* (1966) en *Bedoelde land* (1968), die in de vorige dekade zijn; bij Venter en bij Schoeman verwijst het gebruik van het titelwoord “land” naar de betrokkenheid van de mensen en in beide gevallen staat de problematiek van verlies en verwerving, schade en inbezitneming centraal. De Zuid-Afrikaanse kritiek was over het algemeen gevoelig voor interne referenties naar andere schrijvers en die zijn haar niet ontgaan bijvoorbeeld Botha (1974:126) wees op Totius, Smuts (1975:146) op J. van Bruggen en Hugo (1981:17-18, 19) op J.F.E. Celliers, C.M. van den Heever, F.A. Venter en A. Paton.

4. Op deze plaats slechts een aanhaling van H. P. van Coller (1995a:236) die zich bezint over de vermeende oppositie tussen “nuutskepping (*creatio*) en blote herskepping (*mimesis*)”: “’n Radikale polarisering van hierdie begrippe berus eintlik op ’n foutiewe siening van die literêre skeppingsproses: daar is geen herskepping moontlik sonder ’n (implisiete) verwysing na die empiriese werklikheid en sy samehange en hiërargieë nie. Net so min kan nabootsing bloot weerspieëling wees en geskied sonder ’n mate van kreatiewe herskepping (seleksie en kombinasie).”
5. Reeds Eliade (1993:12; oorspronklik Eliade, 1949) wees op die metodologiese probleme en fouten in die etnologie wanneer individuele getuigenisse over die beleving van die religie deur die bewoners van zeker territorium afgekeurde werden omdat ze niet talrijk waren; de dominantie van de sociologiese aanpak stelt ons dikwyls voor de onoplosbare probleme.
6. Hier is geen plaats voor de ontwikkeling van deze interpretatiemogelikhed, maar ik wil graag de publicaties van Jooste (1991) en Vorster (1995) vermelden die de concepten van tekst als palimpsest en stad als tekst waarbinnen een nieuwe tekst geschreven wordt met betrekking tot Schoemans *Afskeid en vertrek* ontwikkelde: ook in deze roman is de stad (Kapaastad) vol resten van de oude tekst, zoals rondwaaiende kranten en afschilferende muren.
7. Het zou inzichtgevend zijn om de receptie van *Na die geliefde land* (1972) en *Afskeid en vertrek* (1990) met daartussen bijvoorbeeld *Life and Times of Michael K* (1983) van J. M. Coetzee te vergelyken, omdat alle drie romans in die herkenbare Zuid-Afrikaanse omgewing gesitueerd zijn en met toekomstbeelden spelen. In hoeverre andere romans uit die tweede helft van die jaren zeventig en begin tachtig “wat as tema ’n bestel anders as die huidige status quo het” (Willemsse, 1985:35) bij dit onderzoek betrokken kunnen worden, valt nog te bekijkjen, maar ook Schoemans *Om te sterwe* (1976), John Miles’ *Donderdag of Woensdag* (1978), Elsa Jouberts *Die Laaste Sondag* (1983), Nadine Gordimers *July’s People* (1981) en J. M. Coetzee’s *Waiting for the barbarians* (1981) hebben het over een wereld vóór, tijdens of ná een bewindsovername.
8. Coetzee probeerde *Na die geliefde land* consequent in marxistiese terme te ontlede, maar kwam tot onbuigbare orthodoxe bevinding: “Want as die ‘nuwe wêreld’ nie duidelik gesien kan word as post-revolusionêr, dus post-kapitalisties, dus gedetermineer in terme van die historiese determinisme as die begin van sosialisme nie, dan het daar géén revolusie in hierdie boek plaasgevind nie (...) - geen revolusie, slegs ’n vae katastrofe, of iets soos ’n natuurramp.” (Coetzee 1988: 76)
9. Een keer gaat het duidelik over het verleden wanneer tante Loekie zegt: “Ek sou nooit en te nimmer ’n boer getrou het nie, maar Wet het in die stad gewerk, hy was voorman met dertig kaffers onder hom, ons het ’n lieflike huis gehad, alles - ek sê mos vir jou,

ek is gewoon aan beter dinge as dit.” (135). En in het andere geval neemt tante Miemie George voor Kosie en drukt zijn verontwaardiging uit over de manier waarop Kosie zijn ouders uit hun woonplaats zijn verdreven: “‘Dis ’n skande,’ verklaar sy heftig, ‘dis ’n skande hoe hulle behandel is. Hulle’s hier weggeja soos kaffers.’” (60) Hier heeft het hanteren van de sensitieve term te maken met de uitdrukking van verontwaardiging en niet met de hedendaagse politiek. Eveneens in verband met het verleden wordt de term “meid” gebruikt: “Mens bly maar besig met die huiswerk. Ag, en as ek dink dat my skoonmoeder vroeër vyf meide hier in die huis gehad het, en nog meer as sy die dag wil huis skoonmaak.” (14). Dit betref ook de term “tuinjong” (48) en eveneens “bediendes” (63); “inboorlinge”, daarentegen, komen voor in George’s herinneringen aan toeristische folders waar foto’s met “‘laggende inboorlinge in dierevelle en krale, wit strande, en leeus in die lang gras” (14) een traditionele representatie van ‘het swarte continent’ vormt en in termen van projectie van typisch Westerse verbeelding van Afrika gezien moet worden. Een soortgelijke functie heeft vermelding van “plaasvolk” (81) in de oude plaasroman die Carla voorleest.

10. Ondanks alle verschillen in de thematiek en aanpak doet me dit denken aan de manier waarop Multatuli de kwestie van de aanwezigheid van de Javaan hanteert: Saïdjah, die dé Javaan vertegenwoordigt, komt in een speciaal afgesloten eenheid van de roman voor, namelijk in het aparte Saïdjah-en-Adinda-verhaal, een exclusieve binnenplaats waar de lezer zijn inlevingsvermogen de vrije gang kan laten gaan. Zou dé Javaan naast Havelaar optreden dan zouden zich bij de lezers problemen voordoen wie nou het object van de identificatie moet worden; Saïdjah zou meteen tot Havelaars antagonist uitgroeien. Ook in *Max Havelaar* was dit geen politiek of ideologisch besluit, maar een schrijversstrategie. Ook in dat kader valt volgens mij te interpreteren het niet-voorkomen van het traditionele element van de plaasroman, naamlijk “die parallel tussen die blankes en die plaasarbeiders waar laasgenoemde se lotgevalle ’n blote eggo-effek verkry” (Van Coller, 1995b:202). Ook in dit opzicht voldeed/voldoet *Na die geliefde land* niet aan de verwachtingen van de lezers. Van Coller laat zich op dezelfde plaats ook treffend uit over de kwestie van verwachtingen; volgens hem beantwoordt *Hierdie lewe* “op subtiele wyse aan die ‘eise’ wat vandag aan die Afrikaanse roman gestel word (*weens die afwesigheid daarvan moes hy ook al heelwat verwyte verduur*): betrokkenheid én ’n duidelike Afrikagerigheid” [cursief van mij - J.K.].
11. Soms werd de vraag rechtstreeks gesteld: “Is ‘hulle’ dalk swartes?” (L.L.K., 1973); of constateerde men: “(D)it handel oor blankes wat oor 25 jaar onder ’n swart regering ly” (Goosen, 1976), ofschoon in de roman zelf geen directe verwijzing is naar de “kleur” van het nieuwe bewind.

12. Onder verwijzing naar het gebruik van een motto door Nadine Gordimer (1981) verklaart Coetzee (1990:47; 1996:42) de term *interregnum* (tussenheerschappij) met een citaat uit Gramsci (1978:276): “The crisis consists precisely in the fact that the old is dying and the new cannot be born; in this interregnum a great variety of morbid symptoms appear.” Vergelijk ook Gordimer (1983).
13. Zoals auto’s in een omgeving die meer op de negentiende-eeuwse realiteit lijkt; het feit dat George door het totalitaire regime met rust gelaten wordt; of dat er een overtuigende motivering van het geheel van zijn daden ontbreekt. Een opsomming van zulke plaatsen in de roman geeft Botha (1974:124).
14. Trouwens, zoals ook in Schoemans verhaal “Die hotel” (*Izwi*, Junie 1973b), waar het ook over reacties van een groep mensen op revolutionaire ontwikkeling gaat.
15. In een van de weinige interviews die de schrijver toegestaan heeft (Schoeman, 1973c), lezen we:
“RAPPORT: Waarom het dit vir jou bewustelik in *Na die Geliefde Land* gegaan? Dis tog g’n bloot politieke prognose soos dit na links en regs opgeneem word nie, of hoe?
SCHOEMAN: In *Na die Geliefde Land* het dit vir my gegaan om die wyse waarop mense in ’n vreemde situasie reageer, en omdat ek Afrikaans skryf het ek hierdie mense Afrikaners gemaak en die verhaal in ’n herkenbare konteks geplaas. Ek wil dit baie duidelik maak dat dit nie my bedoeling was om ’n politieke prognose te skryf nie: As ek so iets wou doen, sou ek nie die romanvorm daarvoor kies nie.”
16. Deze zienswijze kan verder uitgewerkt worden en de voordelen van de toegepaste manier van presentatie van de Zuid-Afrikaanse toestanden beter in kaart gebracht worden. Na de discussie rondom mimetisch en/of creatief karakter van de historische roman, die bijvoorbeeld naar aanleiding van *Op soek na generaal Mannetjies Mentz* (1998) van Christoffel Coetzee is gevoerd, kan de politieke/historische visie op en in *Na die geliefde land* in een ander licht geplaast worden.
17. Het is uitgerekend deze nonchalance waarmee de schrijver de periferie van de romanrealiteit behandelde die voor mij een aanwijzing is dat hij met iets anders bezig was dan een samenhangende, consistente romanwerkelijkheid te componeren.
18. Ook in de manier waarop de vraag naar de betekenis van de plaas (de cruciale vraag van de plaasroman) aan George individueel gericht wordt, zie ik de bevestiging van mijn opinie dat deze roman geen visie toont maar eerder een *zienswijze*.
19. Soms is het niet gemakkelijk om een duidelijk onderscheid te maken tussen de positieve utopie en haar negatieve pendant, naamlijk de anti-utopie; zelfs de Griekse naam *utopia* is dubbelzinnig omdat het zowel naar een goede (*eu*) plaats (*topos*) verwijst, als ook naar geen (*ou*) plaats.

20. Men kan nog toevoegen dat de auteur verschillende mensen uit de groep Afrikaners de kans gunt om hun opinie te luchten. Schoemans critici hebben uit het oog verloren dat dit procédé ook deel uitmaakt van de presentatie van de nieuwe politieke situatie in het “geliefde land”. Ondanks - en misschien zelfs dankzij - een sterke focalisatie op George is de lezer in staat om naar diverse opinies te luisteren; daarin zie ik een overeenkomst met de werkwijze van Camus (Van Stralen, 1996:181). We nemen weliswaar notie alleen van meningen van een enkele groep burgers, maar zoals boven aange-toond, is dit ook functioneel te verantwoorden - op die manier geeft de schrijver meer gestalte aan de sociale dimensie van de grenssituatie waarin George en de Afrikaners in het land verkeert.

VERWYSINGS

- ANONIEM.
1992. Ook Louw, Kramer in Van Dis se boek deel van spel, sê SA letterkundige. *Die Burger*, 21 November:7.
- BOTHA, ELIZE.
1974. Prosakroniek. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*. 14(2):123-127.
- BOTHA, ELIZE.
1980. Prosa. In: Cloete, T.T. (red.). *Die Afrikaanse literatuur sedert Sestig*. Goodwood: Nasou Beperk. 319-559.
- CLINGMAN, STEPHEN R.
1986. *The novels of Nadine Gordimer. History from the inside*. Johannesburg: Ravan Press.
- COETZEE, AMPIE.
1988. *Marxisme en die Afrikaanse letterkunde*. (Taal-en-politiekreeks 2). Belville: Universiteit van Wes-Kaapland.
- COETZEE, AMPIE.
1990. *Letterkunde & krisis. 'n Honderd jaar Afrikaanse letterkunde en Afrikaner-nasionalisme*. Bramley: Taurus.
- COETZEE, AMPIE.
1996. Oorgangsliteratuurgeskiedenis: die illusie van 'n nasionale Suid-Afrikaanse letterkunde. *Literator*, 3(18): 41-55.
- COETZEE, AMPIE.
2000. *'n Hele os vir 'n ou broodmes. Grond en die plaasnarratief sedert 1595*. Pretoria-Kaapstad: Van Schaik en Human & Rousseau.
- COETZEE, J.M.
1985. Karel Schoeman's "'n Ander Land". *Die Suid-Afrikaan* 45: 31 Maart.
- DE JONG, M.
1988. Representasie as tekstuele ideologie in 'n *Ander land* van Karel Schoeman: Lees dissent. *Tydskrif vir Literatuurwetenskap*, 4(2): 174-195.
- DEKKER, R.
1988. Egodocumenten: een literatuuroverzicht. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 101: 161-189.
- ELIADE, MIRCEA.
1949. *Traité d'histoire des religions*. Paris: Éditions Payot.
- ELIADE, MIRCEA.
1993. *Traktat o historii religii*. Lódŷ: Wydawnictwo Opus.
- FERREIRA, D. M. & VENTER, E. L. J.
1995. Die swart personasies in 'n *Ander land* van Karel Schoeman: 'n literer-historiese perspektief. *Stilet*, VII, Maart: 86-94.
- GOOSEN, J.
1976. Karel Schoeman na 7 jaar terug in Suid-Afrika. *Hoofstad*, 6 Desember. (Overdruk in *Transva-ler*, 7 Januarie 1977.)

- GORDIMER, NADINE.
1981. *July's People*. Braamfontein: Ravan & Emmarentia: Taurus.
- GORDIMER, NADINE.
1983. Living in the Interregnum. *New York Review of Books*, 20 January.
- GRAMSCI, ANTONIO (GEREDIGEER EN VERTAAL DEUR HOARE, Q. EN SMITH, G.N.).
1978. *Selections from Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart.
- GROBBELAAR, MARDELENE & ROOS, HENRIETTE.
1993. Afskeid en vertrek as dekadente roman. *Literator*, 14 (2) Augustus: 25-36.
- HUGO, D. J.
1981. "Na die geliefde land", [*Blokboek No 38*]. Pretoria: Academica.
- HUGO, M.
1989. Die dagboek as historiese bron - met verwysing na die dagboek van H. C. Bredell. *Historia*, 34 (2): 108-118.
- HUIGEN, SIEGFRIED.
1998. Natuurlike storie en reisbescrijwing. Representaties van Zuid-Afrika bij Robert Jacob Grodon (1743-1795). [In:] E. Leijnse en M. van Kempen (reds.). *Tussenfiguren. Schrywers tussen de culturen*. Amsterdam: Het Spinhuis, p. 83-93.
- JAMESON, FREDERIC.
1974. *Marxism and form*. Princeton: Princeton University Press.
- JANSEN, ENA.
1990. *Afskeid en vertrek* boeiend – ongeag die Schoeman-sleur. *Die Suid-Afrikaan*, 28 (September): 43.
- JOOSTE, G. A.
1991. Verbrokkeling en skepping in *Afskeid en vertrek* - deur die motto in fokus. *Tydskrif vir Letterkunde*, 29(2):43-54.
- JOOSTE, G. A.
1999. Karel Schoeman (1939-), [In:] Van Coller, H.P. (red.). *Perspektief en profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis, Deel II*. Pretoria: J.L. van Schaik: 544-564.
- KANNEMEYER, J. C.
1983. *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur*, volume II. Pretoria: Academica.
- KANNEMEYER, J. C.
1984. *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur* (Tweede, herziene en bewerkte uitgawe.) volume I, Pretoria: Academica.
- KOCH, J.
1995. "Een vreemde in die laer". Enkele aspecten van de Afrikaanse literatuur door een vreemde, [In:] Ester, H. & A. Van Leuvensteijn (reds.). *Afrikaans in een veranderende context. Taalkundige en letterkundige aspecten*. (SAI-Reeks, No. 5). Amsterdam: Suid-Afrikaanse Instituut:301-328.

- KRIEL, LIZÉ.
1998. 'n Verkenning van beskouings oor die sogenaamde "egodokument" as bron vir historiese navorsing. *Historia*, 43 (1), Mei:91-103.
- L.L.K. [E. LINDENBERG].
1973. "'Hulle' het die Afrikaner verwoes". *Rapport*, 18 Januarie.
- LOWENTHAL, LEO.
1970. *Literature and the image of man: sociological studies of the European Drama and novel, 1600-1900*. New York: Books of Library Press.
- LUBBE, HANSIE & RIALETTE WIEHAHN.
2000. Die Afrikaanse plaasroman in die twintigste eeu. *Stilet*, XII (1), Junie):153-167.
- MALHERBE, F. E. J.
1958. *Afrikaanse lewe en letterkunde*. Stellenbosch en Grahamstad: Universiteitsuitgewers en -boekhandelaars Beperk.
- MOK, INEKE.
1999. *In de ban van het ras. Aardrijkskunde tussen wetenskap en samenleving, 1876-1992*. Amsterdam: ASCA.
- OLIVIER, GERRIT.
1990. In 'n tyd van 'algehele ontreddeing'. *Vrye Weekblad*, 7 September:5.
- POSTEL, GITTE.
1993. Vrijplaats of isoleercel. Literaturopvattingen in Nederland en Zuid-Afrika. *Gids*, 156(6):485-490.
- PRAEG, L.
1992. *Die Self en die Ander: 'n Filosofiese studie van die Selfdefiniëring van die Afrikaner in enkele geselekteerde tekste: 1877-1948*. (Ongepubliseerde M.A-verhandeling) Stellenbosch.
- PRATT, MARY LOUISE.
1992. *Imperial eyes. Travel writing and transculturation*. London: Routledge.
- ROOS, HENRIËTTE.
1998. Perspektief op die Afrikaanse prosa van die twintigste eeu. [In:] Van Coller, H. P. (red.). *Perspektief en profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis, Deel I*, Pretoria: J. L. van Schaik: 21-117.
- SCHOEMAN, KAREL.
1973. "En nou breyt Schoeman ook..." (interview met de schrijver). *Rapport*, 29 Julie.
- SCHOEMAN, KAREL.
1973a. By die toekening van die C.N.A.-prys. *Tydskrif vir letterkunde*, nuwe reeks XI(2), Mei:88.
- SCHOEMAN, KAREL.
1973b. Die hotel. *Izwi*, Junie, 2(10): 36 – 41.

- SCHOEMAN, KAREL.
1988 (1972). *Na die geliefde land*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- SMUTS, J. P.
1975. *Karakterisering in die Afrikaanse roman*. Kaapstad en Pretoria: HAUM.
- SPIES, L.
1973. 'n Land van lig en water. Die totstandkoming van 'n wêreld in Karel Schoeman se drie romans *By Fakkellig, Op 'n Eiland, en Na die geliefde Land*. *Tydskrif vir Letterkunde*, nuwe reeks XI(4), November: 36 - 48.
- VAN COLLER. H. P.
1995a. Die Afrikaanse plaasroman as ideologiese refleksie van die politieke en sosiale werklikheid in Suid-Afrika. [In:] Ester, H. & A. Van Leuvensteijn (reds.). *Afrikaans in een veranderende context. Taalkundige en letterkundige aspecten*. (SAI-Reeks, No. 5). Amsterdam: Suid-Afrikaanse Instituut: 236-250.
- VAN COLLER. H. P.
1995b. Tussen nostalgie en parodie: die Afrikaanse prosa in die jare negentig (Deel I). *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 35(3), September:197-208.
- VAN FAASSEN, M.
1991. Het dagboek: een bron als alle andere. *Theoretische Geschiedenis*, 18 (1):3-17.
- VAN MELLE, J.
1984. *Bart Nel*. Pretoria: J. L. van Schaik. (Deze roman verscheen in 1936 in het Nederlands met dialogen in het Afrikaans, in 1942 volgde een Afrikaanse versie).
- VAN STRALEN, HANS.
1996. *Beschreven keuzes. Een inleiding in het literaire existentialisme*. Leuven-en Apeldoorn: Garant.
- VORSTER, ANTON.
1995. Taal en stilte: Karel Schoeman se *Afskeid en vertrek* en J. M. Coetzee se *Life and Times of Michael K.* as intertekste. *Stilet* VII(2), September:94-103.
- WILLEMSE, HEIN
1985. Rondom die politiek: die outsider en randfigure in *Na die geliefde land*. *Standpunte*, derde reeks 38(2), Augustus:35-45.